

6. Куценко О. Д. Фазы и пути системных трансформаций: подобия и различия в бывших странах государственного социализма // *Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание* / под ред. О. Д. Куценко, С. С. Бабенко. – Харьков, 2004. – С. 11–82.
7. Кононенко С. В. Політичний ризик і тоталітарний комфорт / С. В. Кононенко // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. – К., 2008. – Вип. 42. – С. 41–48.
8. Коровицына Н. В. Сравнительный опыт общественных преобразований в постсоциалистических странах / Н. В. Коровицына // *Социс*. – 2002. – № 5. – С. 9–19.
9. *Общественные трансформации в странах Центральной и Юго-Восточной Европы (90-е гг. XX в. – начало XXI в.)* / отв. ред. Ю. С. Новопашин. – М.: Институт славяноведения РАН, 2008. – 352 с.
10. *Сучасна управлінська еліта в Україні: якісні характеристики, шляхи та методи підготовки: монографія* / за ред. М. І. Пірен, В. А. Ребкала. – К.: Вид-во НАДУ, 2003. – 180 с.
11. Яжборовская И. С. Глобализация и опыт трансформации в странах Центральной и Юго-Восточной Европы / И. С. Яжборовская. – М.: Academia, 2008. – 378 с.
12. Яжборовская И. С. Трансформация Восточной Европы в конце XX века / И. С. Яжборовская // *Вопросы истории*. – 2007. – № 6. – С. 17–36.

УДК 321.7: 005

Петро Гетьманчук

Львівський державний університет внутрішніх справ

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОГО УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ І ПРОБЛЕМИ ЙОГО ЕФЕКТИВНОСТІ У КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЦІЛЕЙ

© Гетьманчук П., 2013

Розглядаються етапи становлення і розвитку політичного управління за період державної незалежності України. Особливу увагу приділено проблемам ефективності політико-управлінської діяльності в умовах реалізації нею трансформаційних цілей.

Ключові слова: авторитарно-олігархічне політичне управління, гібридне політичне управління, сконсолідований авторитаризм, парадигма соціального етатизму, парадигма етнічного етатизму.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF POLITICAL GOVERNANCE IN UKRAINE. PROBLEMS OF EFFECTIVENESS OF GOVERNANCE IN THE CONTEXT OF TRANSFORMATIONAL GOALS

© Getmanchuk P., 2013

The paper considers the stages of formation and development of political governance during the period of Ukraine's Independence. Also it brings into focus the problems of efficiency and effectiveness of political and governmental activities in the context of transformational goals.

Key words: authoritarian-oligarchic political governance, hybrid political governance, consolidated authoritarian regime, paradigm of social statism, paradigm of ethnic statism.

Для того, щоб зрозуміти причини значного відставання України у трансформаційних процесах від країн Центральної Європи і відповідно розробити реформаторську стратегію, необхідно з'ясувати особливості становлення і розвитку політичного управління. У кризових умовах найчіткіше і найрельєфніше виявилася неспроможність політично в належний спосіб виконувати свої функції, успішно вирішувати суспільно назрілі проблеми у межах функціонування

чинних політичних, правових і адміністративних інститутів. Стає очевидним, що без радикальної трансформації існуючої моделі політичного управління, Україна не має жодних шансів стати високо-розвиненою країною. У зв'язку з цим питання розробки теорії нової моделі управління набувають особливої актуальності. Сьогодні в Україні відсутня цілісна концепція, яка б дала відповідь на питання про шляхи інституційних перетворень існуючої системи політичного управління. Крім того, багато теоретико-методологічних проблем не знайшли достатньо глибокого концептуального обґрунтування в українській політологічній і юридичній літературі. Це, зокрема, стосується таких важливих аспектів цієї проблеми, як: визначення дефініції «політичне управління»; розмежування понять «політичне управління» і «політична влада»; визначення структури функції політичного управління на рівні державних органів, органів регіонального і місцевого самоврядування та партійної системи; розмежування понять «політичне управління» і «адміністративне управління»; визначення критеріїв та чинників ефективності і демократичності політичного управління; обґрунтування оптимальної моделі політичного управління України на рівні органів політичної влади (державної, регіональної та місцевого самоврядування), а також партійної системи.

Методологічною основою нашого дослідження є теоретичні висновки таких авторів, як: О. Гаврилишин, А. Колодій, О. Мотиль, О. Норгаард, О. Романюк, С. Рутар, О. Фісун. У проаналізованій літературі з цієї проблематики знайшли відображення питання, що стосуються специфіки України у контексті посткомуністичного транзиту [9; 13; 16]; сприятливих і несприятливих чинників посткомуністичної трансформації [1; 10]; основних трансформаційних етапів, у межах яких відбувався процес розбудови політичного управління і реалізації ним трансформаційних цілей [2; 3; 4; 14; 15; 17]. Однак деякі аспекти цієї проблеми потребують уточнення і доповнення. До них можна зарахувати виділення основних трансформаційних етапів становлення і розвитку моделей політичного управління з точки зору реалізації ними трансформаційних цілей.

Мета роботи – проаналізувати основні трансформаційні етапи становлення і розвитку моделей політичного управління з погляду реалізації ними трансформаційних цілей і насамперед – проведення радикальних економічних реформ.

Генезис інститутів політичного управління сягає своїм корінням у радянську епоху, коли відбувався процес деградації і розпаду управлінських інститутів радянської авторитарної політичної системи. Що стосується етапів генезису інститутів політичного управління, то в літературі з цього питання можна виділити два підходи: етатистський і транзитологічний. Перший підхід сформульований авторами монографії «Проблеми модернізації політичних систем сучасності», які виділяють три етапи становлення інститутів політичної системи: 1) 1990–1991 рр.; 2) 1991–1994 рр.; 3) 1994–2002 рр. [11; с. 209–211]. У межах цих етапів розглядається процес становлення політичних демократичних інститутів суверенної держави. Використовуючи транзитологічний підхід, відома вітчизняна дослідниця А. Колодій виділяє такі етапи: підготовчий (1989–1991 рр.) – лібералізації; перший (1991–1992 рр.) – зміна політичних еліт; другий (1992–1997 рр.) – розбудова демократичних політичних інститутів; третій (1998–2004 рр.) – формування авторитарно-олігархічного режиму; четвертий (2004 р. – по сьогодні) – антиолігархічний процес [4].

Вищезазвані підходи до виділення етапів становлення політичних демократичних інститутів незалежної Української держави не можна вважати доволі обґрунтованими через певні обставини: по-перше, сьогодні відсутня характеристика політичного режиму, у межах якого можна визначити модель політичного управління; по-друге, не знайшли відображення соціально-економічні зміни; по-третє, залишені поза кадром ідеї та концепції, реалізація яких могла б привести до становлення принципово нової моделі політичного управління; по-четверте, не знайшли відображення питання характеристики української політичної еліти у межах названих етапів. Тому, зважаючи на вищесказане, вважаємо за необхідне розглянути як хронологічні межі етапів, так і основний зміст стратегічних, трансформаційних процесів у політичній та соціально-економічній площинах. На нашу думку, варто виділити такі етапи: підготовчий (1989–1991 рр.) – етап лібералізації; перший етап (1991–1994 рр.) – початок трансформаційного періоду; другий (1994–2004 рр.) – формування авторитарно-бюрократичного, а згодом і авторитарно-олігархічного режиму; третій (2004–2010 рр.) –

виникнення гібридного політичного режиму із яскраво-вираженими ознаками несконсолідованої політичної демократії; четвертий (2010 р. – по сьогодні) – консолідація авторитаризму.

На підготовчому етапі відбувався процес поступового демонтажу тоталітарних інститутів радянської системи і створення нових демократичних інституцій у межах СРСР. Вибори весною 1990 р. до Верховної Ради УРСР започаткували становлення демократичних політичних інститутів України. Вперше була утворена демократична опозиція («Народна рада на чолі з І. Юхновським») у вищому законодавчому органі, якій протистояла комуністична більшість на чолі з О. Морозом. Підготовчий період закінчується такими важливими політичними подіями в історії України, як: ухвалення Акта проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р.; затвердження Акта про незалежність України Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 р.; вибори першого Президента України, які відбулися 1 грудня 1991 р.; підписання угоди вищими посадовими особами Росії, України та Білорусі 7–8 грудня у Біловезькій Пущі про припинення існування СРСР як суб'єкта міжнародного права і утворення СНД. Ці події ознаменували припинення СРСР як держави-імперії і заклали юридичні основи для становлення державної самостійності України.

Політичне управління у межах першого періоду здійснював Президент України як найвища посадова особа держави і виконавчої влади та уряд. На цьому етапі не були чітко розмежовані повноваженнями між цими двома інститутами. Крім того, була відсутня виконавча вертикаль на регіональному та місцевому рівнях влади. Тут владу здійснювали ради та виконкоми, які повністю відповідали радянській системі управління. З метою вдосконалення політичного управління були прийняті закони про місцеве та регіональне самоврядування, Представника Президента України, а також про підпорядкування уряду Президентів. Підсумовуючи, можна окреслити ознаки політичного режиму у межах цього періоду. Цей режим у літературі часто називають анархо-демократичним, охлократичним, або режимом дефектної демократії. Сутність його можна виразити через такі атрибути: еkleктичне поєднання інститутів тоталітарної комуністичної системи у вигляді радянської представницької влади з демократичними інститутами у вигляді інституту президентства та багатопартійної системи; відсутність сильної виконавчої влади, дублювання функцій очільника держави і уряду; незавершеність процесу формування інституту представництва держави на регіональному рівні; широкі повноваження Верховної Ради України, яка мала право ухвалювати будь-яке рішення, що стосується суспільного і державного розвитку України.

Поряд із становленням інститутів суверенної держави відбувався процес їх часткової демократизації. Але він не міг бути повним, оскільки Україна не мала Основного закону, який би заклав юридичну основу для розвитку політичних та правових інститутів влади і громадянського суспільства. Зміни до Конституції УРСР не вирішували повною мірою цієї проблеми; вони лише частково створювали можливості для виконання органами політичного управління назрілих завдань. Трансформаційний досвід країн Центральної Європи переконливо свідчить, що основою інституційних змін насамперед було ухвалення нових конституцій або конституційних законів у 1991–1992 рр. [15]. Україна у цьому плані значно відставала від своїх сусідів, хоч конституційний процес розпочався ще у 1991 р., коли Верховна Рада ухвалила Постанову «Про концепцію нової Конституції». Невдала спроба розпочати конституційний процес в 1991 р. знайшла своє продовження у 1992 р., коли на всенародне обговорення був висунений проект нової Конституції України, розроблений Робочою групою Конституційної комісії під керівництвом проф. Л. Юзькова [12]. Згідно з цим проектом закріплювалися президентська форма правління, двопалатний парламент, в якому дві палати мають рівність у законодавчому процесі, і процедура імпічменту очільника держави – дуже близька до аналогічної процедури у США.

Отже, в Україні після проголошення її державної незалежності не вдалося сформувати ефективної моделі політичного управління, здатного забезпечити успішну економічну посткомуністичну трансформацію. Йдеться про проведення економічної політики з погляду вимог Вашингтонського консенсусу (неоліберальної парадигми) і створення інститутів вільного ринку: інституту власності, фондового ринку, податкової системи, спрощеної процедури банкрутства підприємств.

Глибока економічна криза, яка проявилася у різкому спаді виробництва і гіперінфляції, була спричинена розпадом економічних зв'язків, сформованих у межах адміністративно-командної сис-

теми СРСР і підвищенням цін на імпортовані енергоносії. Щоб проводити жорстку рестрикційну монетарну політику, політичне управління в Україні цього періоду змусило Національний банк вдатися до неконтрольованої емісії грошової маси з метою кредитування промисловості та сільсько-го господарства, тобто «гасити пожежу соляркою». Така політика призвела до того, що Україна досягла найвищого рівня інфляції серед усіх посткомуністичних країн (10 155 % річних). Крім невдалої монетарної політики, органи політичного управління проводили невдалу бюджетно-фіскальну політику, яка виявилася передусім у великому дефіциті бюджету (13 % від ВВП).

Якщо у багатьох країнах Центральної Європи лібералізація проходила у режимі «шокової терапії», то в Україні довго зберігалися фіксовані ціни на певні товари і тарифи у багатьох секторах економіки, зокрема у паливно-енергетичному комплексі та житлово-комунальному господарстві. Значно краще проходила в Україні лібералізація зовнішньої торгівлі, яка за коефіцієнтом відкритості не дуже відставала від країн Центральної Європи. Що стосується приватизації, яка охоплювала переважно сектори легкої промисловості і торгівлі, то вона здійснювалася неконкурентними методами – шляхом оренди з викупом або викупу трудовим колективом. Отже, політичне управління цього періоду у межах анархо-демократичного режиму виявилось неспроможним забезпечити успішну реалізацію трансформаційних заходів.

Причини такого стану необхідно шукати у цивілізаційних та культурних якостях політичних еліт: як правлячої, так і опозиційної. Правляча політична еліта на початку посткомуністичної трансформації переважно формувалася із представників колишньої партійної, радянської і господарської номенклатури. Вона не керувалася категоріями сучасних трансформаційних парадигм, а сповідувала парадигму соціального етатизму, співзвучну із категоріями адміністративно-командної економіки. Парадигма соціального етатизму передбачала абсолютизацію ролі держави у регулюванні економіки та соціальної сфери, Представники цієї політичної еліти займали найвищі посади як на рівні політичного управління – очільник держави, очільник уряду, так і мали абсолютну більшість у парламенті.

Представники націонал-демократичних політичних сил керувалися парадигмою, яку можна назвати етнічним етатизмом. Суть цієї парадигми зводилася до абсолютизації національної держави, сильного харизматичного лідера-патріота, надання пріоритету відродженню етнокультурних традицій над соціально-економічними змінами, недооцінки євроатлантичної інтеграції. Через вказані обставини націонал-демократична політична еліта, очолювана лідерами – колишніми дисидентами, виявилася неспроможною запропонувати альтернативну стратегію перетворень на основі неоліберальної парадигми. Тому між обома частинами української політичної еліти витворився компроміс, але не навколо шляхів проведення радикальних економічних і політичних реформ, а лише навколо розбудови інститутів суверенної держави. В Україні 27 березня 1994 р. відбулися парламентські вибори, на яких більшість отримали прокомуністичні сили, а 26 червня – дострокові вибори Президента України, в результаті яких у другому турі переміг Л. Кучма. Ставши Очільником держави, він почав розбудовувати сильну президентську вертикаль. З цією метою в грудні 1994 р. він вніс на розгляд Верховної Ради проект закону «Про систему державної влади та місцеве самоврядування в Україні», який мав виконувати функції так званої «малої конституції». Цей закон не знайшов підтримки у парламенті і спровокував конфлікт між законодавчим органом та Очільником держави. Конфлікт був розв'язаний шляхом ухвалення Конституційного договору, що був спрямований на зміцнення виконавчої вертикалі і обмеження прерогатив представницької влади. Президент отримав право призначати та звільняти прем'єр-міністра, членів уряду, голів місцевих держадміністрацій, позбавляти повноважень голів місцевого самоврядування. Конституційний договір, крім того, передбачав вихід із конституційного тупика шляхом ухвалення конституційного проекту на всенародному референдумі, в разі провалу цієї процедури у стінах парламенту [5].

Нову Конституцію України ухвалили 28 червня 1996 р. Вона визначила основні орієнтири державотворення та суспільного розвитку. Однак внаслідок компромісу між різними політичними силами Основний закон містив багато прогалин і колізій [6]. До них можна зарахувати: недостатньо ефективний механізм стримувань і противаг між гілками політичної влади; надзвичайно широкі конституційні повноваження Очільника держави, які давали йому змогу контролювати уряд,

генпрокуратуру, силові структури і місцеві держадміністрації. Чинна Конституція України заклала фундамент для створення в державі авторитарної моделі політичного управління.

Перехід від анархо-демократичної до авторитарної моделі політичного управління забезпечив на перших порах вихід із кризи шляхом досягнення позитивних результатів у сфері фінансової стабілізації. Застосовані заходи проводилися у межах стабілізаційної програми, розробленої органами політичного управління України спільно з МВФ (листопад 1994 р.). Завдяки послідовній монетарній політиці протягом 1994–1996 рр. була здійснена грошова реформа, суть якої полягала у запровадженні національної валюти – гривні. При цьому слід зазначити, що Україна у цьому аспекті монетарної політики значно запізнилася порівняно зі своїми сусідами – Угорщиною, Польщею (1990 р.), Чехословаччиною, Болгарією, Румунією (1991 р.). Таке запізнення, на думку економістів, серйозно вплинуло на гальмування економічної трансформації [2].

Після фінансової кризи 1997–1998 рр. виникла гостра потреба вдатися до жорсткої фінансової стабілізації. Протягом 2000–2001 рр. уряду В. Ющенка вдалося врешті прийняти бездефіцитний бюджет, налагодити дисципліну платежів, повернути борги з пенсій і заробітної плати, скасувати ганебну практику бартерно-вексельних розрахунків з бюджетом, ліквідувати низку пільг в економічно-соціальній сфері.

У 1995–1998 рр. розпочався період масової сертифікатної приватизації, а з 1999 р. – грошової. Однак подібна приватизація в Україні не привела до глибоких структурних змін в економіці. На відміну від країн Центральної Європи, українська приватизація значно відставала в істотних ознаках, які забезпечують реалізацію трансформаційної мети: фактично був відсутній такий інститут приватизації, як реституція; пріоритет надавався сертифікатній приватизації, яка затяглася в часі; грошова приватизація, як правило, мала тіньовий характер, у процесі якої об'єкти державної і комунальної власності продавалися за безцінь (дарувалися) наближеним до владної верхівки бізнес-структурам. Отже, напіваторитарний політичний режим та слабко реформована економічна система послужили підґрунтям для формування олігархічної моделі суспільного розвитку, характерної, як правило, для країн Третього світу.

Олігархічна модель політичного управління ґрунтується на тому, що невеликі групи людей (олігархія), які мають політичну владу (саме політичну, а не економічну чи духовну), мають можливість контролюючи природні, енергетичні, інформаційні та трудові ресурси, використовувати їх лише для власного збагачення, але не для суспільного блага. У класичному розумінні олігархат передбачає існування багатьох угруповань, які знаходяться на вершині кількох владних центрів.

Олігархічна модель політичної системи зазнала глибокої кризи у кінці правління Л. Кучми. Внаслідок касетного скандалу, що спричинив масові громадянські акції протесту і негативну реакцію країн Заходу, виникла гостра потреба у зміні не тільки чинного Очільника держави, але й політичного режиму загалом. Усвідомлюючи цю ситуацію, Л. Кучма вирішив ініціювати проведення політичної реформи запровадженням конституційних змін. Однак до президентських виборів не вдалося провести цю політичну реформу.

Після другого туру президентських виборів, коли Центральна виборча комісія оголосила перемогу В. Януковича, розпочався масовий протест проти фальсифікації виборів, який згодом дістав назву Помаранчевої революції. Щодо назви існують різні точки зору, але, на наш погляд, в оцінці подібних масових протестів слід враховувати два аспекти – зміну політичних інститутів і зміну політичних еліт. Якщо зміна політичних інститутів частково відбулася лише внаслідок конституційної реформи, то про зміну політичних еліт говорити немає підстав. Модель політичного управління у межах цього етапу набуває нових демократичних ознак, а саме: партійний механізм формування уряду, суть якого полягає у тому, що коаліція депутатських фракцій має право висунути кандидатуру прем'єр-міністра для призначення її парламентом за поданням Очільника держави; розширення повноважень прем'єр-міністра, який отримав право вносити подання для призначення та звільнення членів уряду, за винятком міністрів оборони та закордонних справ, а також голів окремих відомств, які не входять до Кабінету Міністрів України; посилення політичної конкуренції внаслідок запровадження пропорційної жорсткої виборчої системи на усіх рівнях формування представницьких органів політичної влади (за винятком сільських та селищних рад і голів місцевого самоврядування) [7].

Однак політична реформа в Україні не забезпечила повною мірою збалансовану модель політичного управління, оскільки у межах конституційних змін не були усунені інституційні суперечності між Очільником держави і керівником уряду. Крім інституційних суперечностей, закріплених в Основному Законі, залишилися ще багато атрибутів кланово-олігархічної системи. Йдеться про зв'язок політики і бізнесу, політики і адміністративної діяльності, відсутність державного і громадського моніторингу за доходами, майном і видатками політиків та чиновників. Інституційні суперечності між Очільником держави і урядом, з одного боку, персональні конфлікти між двома лідерами Помаранчевої революції, з іншого, породжували перманентні політичні кризи (2005, 2007, 2008 рр.).

Незважаючи на постійні конфлікти між двома управлінськими центрами – Очільником держави і урядом, на цьому етапі вдалося досягти багатьох прогресивних кроків в економічній сфері: збільшити дохідну частину бюджету за рахунок детінізації економіки, що уможливило значно розширити витрати на соціальну сферу; визнання США і ЄС України як країни з вільноринковою економікою; забезпечити вступ України до СОТ у 2008 р. і збільшити обсяг ПП до 5–7 млрд.

Перемога на президентських виборах В. Януковича ознаменувала новий етап розвитку політичного управління. Суть його полягала у тому, що почався швидкий процес відновлення політичного режиму часів президентства Л. Кучми. На підставі рішення КСУ була скасована конституційна реформа 2004 р. і відновлена попередня модель державного правління. Якщо до цього додати партійну владу Очільника держави як лідера домінуючої партії в парламенті, представницьких регіональних та місцевих органах, то нинішній політичний режим можна вважати значно авторитарнішим, ніж він був у період президентства Л. Кучми. Цей режим спрямований на збереження системи олігархату, посилення позицій олігархії за рахунок послаблення позицій середнього класу та низів.

У такий спосіб політичне управління України на усіх трансформаційних етапах виявилось малоефективним як в силу своєї інституційної природи, так і через низьку цивілізаційну якість політичних еліт. На першому етапі не відбулося зміни політичних еліт і розбудови інститутів політичної демократії, що призвело до гальмування у сфері здійснення радикальних економічних реформ. На другому етапі відбулося ухвалення Конституції України, яка закріпила монополію президентської влади, що згодом призвело до утвердження авторитарно-олігархічної моделі управління. Конституційні зміни у 2004 р. створили передумови для розвитку політичної демократії, однак через певні інституційні суперечності до деякої міри розбалансували систему політичного управління. На останньому етапі Україна знову повернулася до авторитарної моделі, але завершення процесу консолідації авторитаризму запобігають чинники як геополітичного, так і внутрішньополітичного характеру. Результати нашого дослідження можуть бути використані у монографічних працях з питань посткомуністичної трансформації України і в подальших розробках політичних стратегій.

1. Гаврилишин О. Капіталізм для всіх чи капіталізм для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень / О. Гаврилишин // пер. з англ. А. Іщенко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 384 с. 2. Гальчинський А.С. Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу / А.С. Гальчинський. – К.: Українські пропілеї, 2001. – 320 с. 3. Гелей С.Д. Політологія: навч. посіб. – 8-ме вид. перероб. та доп./ С.Д. Гелей, С.М. Рутар. – К.: «Центр учбової літератури», 2012. – 348 с. 4. Колодій А. Траєкторія демократичного переходу в Україні / А. Колодій // Розд. 2 з кн.: Трансформація в Польщі і в Україні: 1989–2009: Вибрані аспекти. – С. 23–38. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.political-studies.com/?p=570>. 5. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України // Відомості Верховної Ради України. – № 18. – 1995. – 133 с. 6. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – № 30. – 1996. – 141 с. 7. Кузьо Т. Посткомуністические транзиты: три измерения или четыре? // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций / Т. Кузьо. – Харьков: Константа, 2005. – Вып. 3 – С. 169–181. 8. Мотиль О. Україна в

теоретичній перспективі: песимістичні прогнози, оптимістичні контраргументи та одна чи дві провокації // *Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація* / О. Мотиль. – К.: КМ Академія, 2004. – 362 с. 9. Норгаард О. Економічні інституції та демократична реформа *Порівняльний аналіз посткомуністичних країн* / О. Норгаард // пер. з англ. М. Козуба та А. Галушки. – К.: Ніка-Центр, 2007. – 424 с. 10. Проблеми модернізації політичних систем сучасності: монографія / М.І. Панов (кер. авт. кол.), Л.М. Герасіна, О.Г. Данильян та ін.; за заг. ред. Л.М. Герасіної, О.Г. Данильяна. – Х.: Право, 2008. – 320 с. 11. Проект нової Конституції України // *Відомості Верховної Ради України*. – 1992. – № 37. – 550 с. 12. Романюк О. Моделі посткомуністичних трансформацій / О. Романюк. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=58&c=123>. 13. Рутар С.М. Сучасні проблеми модернізації політичної системи України // *Вісник ЛКА. Серія гуманітарної науки*. – Львів: Вид-во ЛКА, 2009. – № 7. – С. 109–114. 14. Рутар С.М. Україна в контексті посткомуністичних трансформацій / С.М. Рутар. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vtsa_Gum/2011_10/53.pdf. 15. Фісун О.А. Динаміка демократичних переходів: транзитологічна інтерпретація / О.А. Фісун. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://referatu.net.ua/newreferats/207/183335>. 16. Янішевський С.О. Конституція в незалежній Україні: 20 років розвитку та механізмів подальших змін / С.О. Янішевський, І.С. Сало, В.М. Яблонський // *Стратегічні пріоритети*. – 2011. – № 2. – С. 7–16.